

تربیت اجتماعی و سیاسی به روایت کتاب‌های درسی دوره دوم متوسطه نظری ایران

Social and Political Education Presented in High School Textbooks

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۸/۱۲؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۸/۰۲/۲۵

Reza Jafari Harandi (ph.D)
Hassan Najafi

رضا جعفری‌هرندی^۱

حسن نجفی^۲

Abstract: The present study aims to analyze the level of consideration of social and political aspects of approved goals in of the high school textbooks using a descriptive method. The research corpus included all the high school textbooks published 2016-2017 which by considering the nature of research subject with regard to the nature of the subject, social science study books were targeted as a sample. The measurement tool was a researcher-made content analysis checklist. The results of the study were analyzed by descriptive indices of Shannon entropy analysis process. The findings showed that social and political education in the textbooks is not compatible with the goals approved for the students which could inhibit the socialization process for students.

Keywords: explicit goals, social and political aspects, textbooks, social studies

چکیده: پژوهش با هدف تحلیل جایگاه ابعاد اجتماعی و سیاسی اهداف مصوب در کتاب‌های درسی دوره دوم متوسطه نظری ایران به روش تحلیل محتوا انجام شد. جامعه پژوهشی، کلیه کتاب‌های درسی دوره دوم متوسطه نظری در سال تحصیلی ۹۶-۱۳۹۵ بود که با توجه به ماهیت موضوع پژوهش کتاب‌های مطالعات اجتماعی به صورت هدفمند به عنوان نمونه انتخاب شدند. ابزار اندازه‌گیری، چک لیست تحلیل محتوا بود و نتایج پژوهش با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. یافته‌ها نشان داد که تربیت اجتماعی و سیاسی موجود در کتاب‌های درسی ناهمسانی‌هایی با اهداف مصوب دارد که جامعه‌پذیری دانش‌آموزان را خدشه‌دار می‌سازد.

کلیدواژه‌ها: اهداف مصوب، ابعاد اجتماعی و سیاسی، کتاب‌های درسی، مطالعات اجتماعی.

rjafarih@gmail.com

hnajafih@yahoo.com

۱. دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه قم

۲. دانشجوی دکتری مطالعات برنامه درسی دانشگاه علامه طباطبائی

مقدمه

مقوله تربیت و آثار مترتب بر آن از دیرباز و در تمامی ادوار تاریخی به عنوان یکی از مهم‌ترین و هدفمندترین جریان‌ها و مسائل بشر مطرح بوده است، به عبارت دیگر تربیت از دوران‌های بسیار کهن نقش اساسی در تداوم و بقای جوامع بشری ایفا کرده است، چون آداب و رسوم، اعتقادات، ارزش‌ها، نگرش‌ها و رفتارها، دانش‌ها و مهارت‌های جامعه از طریق فرایند آموزش و پرورش قابل انتقال و دوام بوده‌اند (علاقه بند، ۱۳۹۵: ۷). آن چه که اهمیت مقوله تربیت را در زندگی انسان‌ها جایگاهی ویژه بخشیده از یکسو باید در انسان و از سوی دیگر باید در نقش تربیت جست «آدمی در شمار موجوداتی است که کمالش در فطرت از وجود متأخر افتاده است» (شکوهی، ۱۳۸۵: ۳۳)؛ از آن جا که کمال هر موجودی به ویژه انسان در تقویت صفاتی است که او را از سایر موجودات متمایز و مشخص می‌کند، به همین دلیل نیازمند تربیت است تا از آن طریق رو به سوی ارزش‌های والای انسانی آورده و از الگوهای زندگی انسانی که در واقع بنیان فرهنگ هستند، بهره‌مند گردد. برخورداری از این ارزش‌ها است که آدمی را به حقیقت شایسته مقام انسانی می‌گرداند و این برترین معنای تربیت بوده که همانا روی آوردن آگاهانه و آزادانه است به ارزش‌ها و بدین سان تحول آدمیزاده به انسان در گرو تربیت بوده و این چگونگی نه تنها درباره فرد بلکه درباره جامعه و تکامل یا انحطاط آن نیز درست است (نقیب‌زاده، ۱۳۹۰: ۳۰) به نحوی که تمام صاحب‌نظران بر این باورند که تنها راه تحقق انسان واقعی و به تبع آن وسیله منحصر به فرد دسترسی به جوامع مطلوب است. بی‌جهت نیست که اعلامیه جهانی حقوق بشر در راستای هدف خود؛ حفظ صلح و آرامش در میان ملل؛ بر این نکته که هر کس حق تعلیم و تربیت دارد، تأکید می‌کند. با توجه به این که بقا، توسعه و پیشرفت جوامع مستلزم وجود و فعالیت مستمر نهادهای مختلفی است که در این میان، نهاد تعلیم و تربیت به دلیل کارکردهای گوناگون اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی- اش دارای جایگاهی ویژه است. از این رو نظام‌های سیاسی و حکومت‌ها به این نهاد توجه ویژه داشته و حمایت‌های همه جانبه از آن به عمل می‌آورند چرا که بقا و توسعه خود را در گرو کارآمدی آن می‌دانند (احمدی، ۱۳۸۹: ۱۱).

تربیت ابعاد مختلفی دارد که در این مقاله بعد اجتماعی و سیاسی آن مورد نظر است. تربیت اجتماعی به پرورش جنبه‌هایی از شخصیت انسان اشاره دارد که به زندگی و تعامل فرد در میان جامعه مربوط بوده و زمینه فهم بیشتر محیط پیرامون را فراهم می‌سازد. تربیت اجتماعی باعث کسب مهارت‌های ضروری در رابطه با زندگی اجتماعی و نحوه انجام مسئولیت‌های اجتماعی می‌شود (حاجی ده آبادی، ۱۳۷۷: ۱۱۵). تربیت سیاسی نیز پرورش فضایل، دانش و مهارت‌های مورد نیاز برای مشارکت سیاسی و آماده کردن دانش‌آموزان برای بازسازی آگاهانه جامعه خود است (الیاس، ترجمه ضرابی، ۱۳۸۵: ۱۸۰).

نظر به این که یکی از اهداف مهم نظام آموزش و پرورش کشور، نهادینه کردن ارزش‌های اجتماعی و سیاسی در دانش‌آموزان است و کتاب‌های درسی یکی از ابزارهای مهم در این زمینه است، بدون انجام مطالعات در محتوای کتاب‌های درسی، چگونه می‌توان پی‌برد که این هدف چقدر در کتب درسی لحاظ شده است؟ با توجه به اینکه مهم‌ترین بخش جامعه‌پذیری و تشکیل هویت اجتماعی افراد، در دوره نوجوانی شکل می‌گیرد و کتاب‌های درسی سهم مهمی در این زمینه دارند، با انجام چنین مطالعاتی می‌توان وضع موجود را مشخص کرد. کتاب‌هایی که به پرورش ابعاد اجتماعی و سیاسی هویت دانش‌آموزان کمک می‌کنند زیر مجموعه کتاب‌های مطالعات اجتماعی می‌باشند که باید مورد مطالعه قرار گیرند. مشخص شدن وضع موجود، امکان برنامه‌ریزی و یا تجدید نظر در طراحی برنامه‌های درسی را ممکن کرده و فرصت باز اندیشی و اصلاح شیوه‌های تدوین کتب درسی را فراهم می‌کند (منصوریان، ۱۳۹۵: ۷).

سیر تاریخی تصویب اهداف در آموزش متوسطه

برای اولین بار در سال ۱۳۴۴ و طی طرح جدید آموزش و پرورش که در شورای عالی آموزش و پرورش تصویب شد و به مرحله اجرا درآمد، ساختار، اهداف، اصول و محتوای آموزش و پرورش مورد تجدید نظر قرار گرفت. شش هدف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، معنوی و پرورش تن و روان به عنوان اهداف عمومی و کلی آموزش و پرورش ایران مشخص و برای هر یک از ادوار تحصیلی اهداف ویژه‌ای منظور گردید (صافی، ۱۳۸۸: ۵۵). در سال ۱۳۵۸ پس از پیروزی انقلاب اسلامی، مطالعات گسترده‌ای در زمینه مشکلات آموزش و پرورش آغاز و در زمینه اهداف، ساختار و محتوای آموزش و پرورش طرح‌های اصلاحی

متعددی پیشنهاد شد. به عنوان نمونه می‌توان به تصویب قانون اهداف و وظایف وزارت آموزش و پرورش در مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۶۶ اشاره نمود (گویا، ۱۳۷۸: ۶۷).

به دنبال تصویب قانون اهداف و وظایف وزارت آموزش و پرورش در مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۶۶ شورای عالی آموزش و پرورش این قانون را عملیاتی نمود و ابتدا اهداف کلی آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران را در جلسه شماره ۶۲۶ شورای عالی آموزش و پرورش در سال ۱۳۷۷ تصویب نمود. در این مصوبه آمده است: کمال انسان در نظام تعلیم و تربیت اسلامی رسیدن به قرب الهی است. این هدف غایی خود به هدف‌های؛ ۱- اعتقادی، ۲- اخلاقی، ۳- علمی- آموزشی، ۴- فرهنگی هنری، ۵- اجتماعی، ۶- زیستی، ۷- سیاسی، ۸- اقتصادی تقسیم و برای هر گروه چندین هدف خرد تدوین شده است. به دنبال آن در رأی صادره جلسه شماره ۶۴۷ شورای عالی آموزش و پرورش اهداف دوره متوسطه جمهوری اسلامی ایران را تصویب نمود و تأکید کرد که مدیران، برنامه‌ریزان و همه افرادی که در تعلیم و تربیت دانش‌آموزان نقشی بر عهده دارند، مکلفند در برنامه‌ریزی امور، سازماندهی فعالیت‌ها و انجام وظایف مربوط به گونه‌ای اقدام نمایند که تا پایان دوره تحصیلی دستیابی دانش‌آموزان به اهداف تعیین شده ممکن باشد (شرکایی، ریاحی‌نژاد و رزاقی، ۱۳۹۰).

رسالت اهداف مصوب اجتماعی و سیاسی

هدف کلی آموزش و پرورش هر جامعه‌ای این است که دانش‌آموزان را طبق الگوی اعتقادات و ارزش‌های فرهنگی، دینی، اجتماعی و سیاسی خود تربیت کند و انسانی متناسب و شایسته آن جامعه تحویل دهد. بر همین اساس، هر جامعه‌ای از انسان مطلوب خود تصویری دارد و معنا و غایت معینی برای آن قائل است. از این رو می‌کوشد افراد خود را بر اساس این تصور و معنا تربیت کند. بنابراین برای تعیین این اهداف، مستلزم ملاحظات فلسفی، دینی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است (مسعودیان، بهشتی، ۱۳۹۱: ۱۲؛ خوش‌قدم‌خو، موسوی، شهابی، و سبحانی‌نژاد، ۱۳۹۱: ۱۷۱).

پیمودن ارزش‌های انسانی و نجات از تاریکی‌ها و ظلمات، مستلزم همکاری و همیاری دیگران است؛ چرا که انسان در حیات اجتماعی نیازمند یاری دیگران است و این «نیاز» او را به

سوی دیگران می‌کشاند. بنابراین رسالت اهداف مصوب اجتماعی، زمینه‌سازی عمل به وظایف اجتماعی (در مقابل سایر انسان‌ها و موقعیت‌های اجتماعی) است (سبحانی‌نژاد و رضایی‌فریمانی، ۱۳۹۰: ۱۳). اهداف مصوب سیاسی نیز ابزاری برای شکوفاسازی استعداد‌های سیاسی دانش‌آموزان و پرورش ارزش‌های دینی آنان است. به عبارت دیگر اهداف سیاسی در راستای تربیت انسان‌هایی هستند که خود را در برابر خدا و خلق خدا مسئول بدانند و در اداره و ساماندهی عرصه‌های سیاسی درونی (همانند روابط با مردم و رعایت حقوق آنان) و بیرونی (مسائل جهانی و بین‌المللی) به وظایف خود عمل کنند (رهنما، سبحانی‌نژاد و علیین، ۱۳۸۷: ۲).

در نهایت می‌توان چنین عنوان نمود که اهداف اجتماعی و سیاسی گزاره‌هایی توصیفی‌اند که جهت‌گیری کلی را مشخص نموده و در فرایند تعلیم و تربیت چهار نقش اساسی دارند: ۱- فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی را رهبری و هدایت می‌کنند؛ ۲- در دست اندرکاران تعلیم و تربیت ایجاد انگیزه می‌کند و آنان را برای دستیابی به اهداف مورد نظر به جوشش و حرکت وا می‌دارد؛ ۳- به کمک آن‌ها، می‌توان فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی دانش‌آموزان را ارزیابی، ضعف و قوت آن‌ها را شناسایی و در نهایت اصلاح نمود؛ ۴- با توسل به آن‌ها فعالیت‌های همه دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت در حوزه‌های سیاسی و اجتماعی با یکدیگر هماهنگ می‌گردد و در نتیجه از کارهای موازی و متعارض جلوگیری می‌شود (شریعتمداری، ۱۳۹۴: ۱۷۸).

سوابق پژوهش

مطالعات انجام شده نشان می‌دهد، اهداف و محتوای برنامه‌های درسی دوره‌های مختلف تحصیلی از زوایای مختلف از سوی پژوهشگران مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. اما پژوهشی که به طور اخص به تحلیل میزان توجه کتاب‌های درسی حوزه مطالعات اجتماعی به اهداف مصوب اجتماعی و سیاسی بپردازد وجود ندارد. در ادامه برخی از پژوهش‌های داخلی و خارجی که تا اندازه‌ای با موضوع تحقیق مرتبط بودند، مرور می‌شود.

ابطحی و محمدی مهر (۱۳۹۶) اقدام به بررسی مؤلفه‌های توسعه سیاسی در کتاب‌های علوم اجتماعی دوره متوسطه اول و دوم نموده و گزارش می‌دهند که از میان متغیرهای مرتبط

با توسعه سیاسی، تنها بر تعقل و علم‌گرایی و به طور کلی دانش، تأکید شده است، ولی ارائه و آموزش سایر متغیرها از جمله قانون‌گرایی، برابری و عدالت، تساهل، تفاهم، گفتگو، شایسته‌سالاری، مسئولیت‌پذیری، آینده‌نگری بسیار کم و ناچیز بوده است. وفائی، فضل الهی قمشی و طالع‌فرد (۱۳۹۶) میزان توجه به ساحت‌های شش‌گانه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی را بررسی کرده و کل فراوانی اختصاص یافته به ساحت سیاسی و اجتماعی را ۱۸۸ فراوانی گزارش نموده‌اند. قاضی جرار^۱ (۲۰۱۴) که به بررسی وضعیت مفاهیم سیاسی در برنامه‌های درسی مدارس اردن پرداخته است، ابراز می‌دارد که محتوای برنامه‌های درسی مورد بررسی توجه بسیار ضعیفی از نظر کمی و کیفی به مفاهیم سیاسی دارند. این در حالی است که توجه بیش‌تر به مفاهیم سیاسی می‌تواند به توسعه فهم سیاسی دانش‌آموزان کمک نموده و توانایی برخورد فعال آنان با مسائل جهانی را افزایش دهد. مری^۲ (۲۰۱۲) در پژوهش خود در مورد جایگاه حقوق سیاسی کودکان در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی به مطالعه می‌پردازد و به تأثیر شگرف کتاب‌های درسی مذکور در آگاه کردن دانش‌آموزان از مسائل سیاسی، قانون اساسی و تشکیلات حکومتی اشاره می‌نماید. تحلیل وی نشان می‌دهد که محتوای کتاب‌ها در تحقق مؤلفه مشارکت سیاسی همه‌جانبه (با ۳۴۷ فراوانی) موفق‌تر بوده‌اند؛ اما در تحقق مؤلفه دموکراسی (با ۴۸ فراوانی) نتوانسته‌اند به خوبی عمل نمایند. کارامان^۳ (۲۰۱۰) نیز در پژوهشی تحت عنوان بررسی جایگاه حقوق اجتماعی کودکان در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی ترکیه، به این نتیجه رسید که کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه‌های چهارم، پنجم، ششم و هفتم به ترتیب ۴۳۵، ۴۶۸، ۵۰۸، ۴۰۳ مرتبه به مؤلفه‌های حقوق اجتماعی (حق بهداشت و سلامت، حق تعلیم و تربیت و حق امنیت اجتماعی) توجه کرده‌اند. از یافته‌های دیگر وی می‌توان به این نکته اشاره نمود که گرچه کتاب‌ها در راستای اهداف دوره ابتدایی و تأکید بر حقوق دانش‌آموزان تهیه شده، اما محتوای آن‌ها نتوانسته است هماهنگی لازم را با مسائل و پدیده‌های اجتماعی و

---

1. Ghazi Jarrar
2. Mery
3. Karaman

نیازهای جامعه برقرار کند. ریوللی^۱ (۲۰۱۰) در پژوهش خود در مورد تربیت شهروندی در دوره متوسطه که در دو استان پادورا و بولزانو ایتالیا به انجام رسانید، این نتیجه را نمایان ساخت که سطح علایق و دانش سیاسی - مدنی دانش‌آموزان، همبستگی قوی با آنچه که در برنامه‌های درسی مدارس ارائه می‌شوند، دارد. آتسک و همکاران (۱۳۹۱) در تحقیقی به تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی از منظر اهداف اخلاقی مصوب دوره ابتدایی پرداخته‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که کتاب‌های مورد بررسی به علت نداشتن تداوم در سازماندهی محتوای بر اساس اهداف اخلاقی، قادر به درونی ساختن مفاهیم اخلاقی نیستند. نتایج پژوهش یزدانی و حسنی (۱۳۹۰) که به بررسی میزان انطباق اهداف راهنمای برنامه‌های درسی (دوره ابتدایی و راهنمایی) با اهداف مصوب شورای عالی آموزش و پرورش پرداخته بودند، حاکی از آن است که در مجموع ۴۴٪ از اهداف مصوب این دوره‌ها با هیچکدام از اهداف راهنمای برنامه‌های درسی این دوره پوشش داده نشده و اهداف تدوین شده اغلب در حوزه شناختی و مهارتی هستند. دباغ‌کرمانی (۱۳۹۰) درصدد تعیین میزان تحقق اهداف دوره متوسطه ایران از دیدگاه دبیران و دانش‌آموزان دوره متوسطه برآمده و خاطر نشان می‌کند که دبیران معتقدند میزان تحقق اکثر اهداف متوسطه (به جز بعد سیاسی) در حد متوسط بوده است. همچنین دانش‌آموزان تحقق اهداف آموزش متوسطه در ابعاد اعتقادی، علمی و آموزشی و سیاسی را به میزان متوسط و در ابعاد اخلاقی، فرهنگی و هنری، اجتماعی، زیستی و اقتصادی به میزان زیاد ارزیابی کرده‌اند. پارسا (۱۳۸۷) در مطالعه خود در مورد سنجش میزان مطلوبیت تحقق اهداف آموزش متوسطه به بحث می‌پردازد و به این نکته اشاره می‌کند که به عقیدهٔ آزمودنی‌ها (دبیران، مربیان و اولیاء و کارشناسان) نظام آموزش متوسطه در بین طبقات هشت‌گانه اهداف، در تحقق اهداف فرهنگی و اجتماعی موفق‌تر از سایر حیطه‌ها عمل کرده؛ ولی در تحقق اهداف سیاسی و اقتصادی نتوانسته است به خوبی عمل کند. هاشم‌زاده (۱۳۸۷) به طور ویژه به بررسی میزان تحقق اهداف دوره راهنمایی تحصیلی از دیدگاه افراد مرتبط در استان قم پرداخته و نشان می‌دهد که میانگین کل تحقق اهداف دوره راهنمایی ۷۳/۵ درصد می‌باشد و بین نظرات معلمان، دانش‌آموزان و والدین تفاوت معناداری وجود دارد. معلمان کم‌ترین نمره و والدین

---

1. Rivelli

بیشترین نمره را به میزان تحقق اهداف دوره راهنمایی داده‌اند. همچنین در بین اهداف، بیشترین میزان تحقق اهداف در اهداف سیاسی با ۷۷/۲۵ درصد، اهداف اعتقادی با ۷۷ درصد و اهداف اجتماعی با ۷۶/۵ درصد و کمترین تحقق در اهداف فرهنگی - هنری با ۷۱/۵ درصد و اهداف علمی - آموزشی با ۶۹/۲۵ می‌باشد. کریم‌پور (۱۳۸۰) که گام خوبی در بررسی قابلیت اجرایی اهداف آموزش و پرورش دوره متوسطه برداشته به این نتیجه رسید که از میان اهداف گوناگون، اهداف اجتماعی، کمی بیشتر از متوسط (۲/۰۴)، و اهداف سیاسی، کمتر از متوسط (۱/۷۲)، قابلیت اجرایی داشته‌اند. معین‌فر (۱۳۸۰) نیز ضمن بررسی میزان دانش سیاسی دانش‌آموزان در دوره متوسطه بیان می‌دارد که سطح تعاملات سیاسی و اجتماعی دانش‌آموزان در حد مطلوبی قرار ندارد و نظام آموزشی در این زمینه موفقیت‌چندانی نداشته است.

روش پژوهش

با توجه به تحلیل کمی، عینی و نظام‌دار کتاب‌های درسی در زمینه توجه به اهداف مصوب سیاسی و اجتماعی و همچنین ابزار مورد استفاده، روش پژوهش تحلیل محتوا بوده است. کرلینجر^۱ (به نقل از بیابانگرد، ۱۳۹۲: ۳۹۰) تحلیل محتوا را روشی پژوهشی برای توصیف عینی، منظم و کمی متغیرها دانسته است. واحد ثبت^۲ در این تحقیق، مضمون است. واحد ثبت به بخش معنادار و قابل رمزگذاری محتوا اطلاق می‌شود و روش شمارش نیز، فراوانی است. مقوله بندی و تعیین شاخص‌ها در این تحقیق با روش جعبه‌ای^۳ است، یعنی طبقات (مقوله‌ها) قبل از اجرای تحقیق تعیین می‌شوند و به همین دلیل به آن، روش از پیش تعیین شده نیز می‌گویند (نوریان، ۱۳۸۹: ۶۵).

جامعه آماری، نمونه و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری این پژوهش کتاب‌های درسی دوره دوم متوسطه نظری ایران می‌باشد که توسط وزارت آموزش و پرورش در سال تحصیلی ۹۶-۱۳۹۵ به چاپ رسیده است که از طریق

---

1. Kerlinger
2. Recoding Unit
3. Procedure Parboil

نمونه‌گیری هدفمند کتاب‌های درسی حوزه مطالعات اجتماعی (مطالعات اجتماعی سال اول، جامعه‌شناسی سال دوم، جامعه‌شناسی سال سوم و تعلیمات اجتماعی سال چهارم) به عنوان نمونه انتخاب شده‌اند.

ابزار اندازه‌گیری و روایی^۱ و پایایی^۲ آن

با توجه به اطلاعات مورد نیاز برای بررسی سؤال‌های تحقیق، در این پژوهش، ابزار گردآوری داده‌ها، چک لیست (سیاهه) یا فرم تحلیل محتوای کتاب‌های درسی بوده که به منظور ساخت آن، پس از مطالعه مبانی نظری موضوع و بررسی اهداف مصوب شورای عالی آموزش و پرورش فرم تحلیل محتوا در دو بعد اجتماعی و سیاسی که هر کدام شامل اهداف مصوب آن طبقه بود، تنظیم شد. فرم مورد نظر، با استفاده از جدول‌های محقق ساخته، کدگذاری و طبقه‌بندی گردید.

به منظور حصول اطمینان از وجود روایی مقوله‌های استخراجی اولیه در اختیار گروهی از صاحب‌نظران برنامه درسی گذارده شد و از آنها خواسته شد مقوله‌ها را به لحاظ درجه تناسب با مفاهیم مرتبط با ابعاد اهداف مصوب اجتماعی و سیاسی در حوزه برنامه درسی در طیفی از یک تا پنج ارزش‌گذاری کنند. ماحصل بررسی نتایج ارزش‌گذاری‌های آنان تأیید مقوله‌های جزئی دسته‌بندی شده در ابعاد دوگانه با ارزش میانگین $4/3$ از 5 بوده است. به علاوه در فرایند ساخت ابزار، جهت اطمینان از وجود روایی صوری و محتوایی ابزار، چک لیست تهیه شده اولیه، مجدداً توسط صاحب‌نظران و متخصصان مذکور، مورد بررسی قرار گرفته و پس از اعمال نظرات اصلاحی آن‌ها فرم نهایی ابزار در طیفی از یک تا پنج ارزش‌گذاری شد که این بار نیز، ارزش میانگین $4/4$ از 5 را به دست آورد.

همچنین جهت تأمین پایایی از روش ویلیام اسکات^۳ (۱۳۹۱) استفاده شده است. بدین صورت که فرم تحلیل محتوا در اختیار شش نفر از صاحب‌نظران علوم تربیتی و برنامه‌ریزی درسی قرار گرفت و ضریب توافق آن‌ها $90/90$ درصد به دست آمد.

---

1. Validity
2. Reliability
3. William Scott
۱۶۷

$$C.R = \frac{\text{مؤلفه های مورد توافق}}{\text{کل مؤلفه ها}} \times 100 \quad C.R = \frac{20+21+19+21+20+19}{132} \times 100 = 90/100$$

روش های تجزیه و تحلیل داده ها

داده های تحلیل محتوا با استفاده از شاخص های توصیفی در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون مورد بررسی قرار گرفته اند. البته در این ارتباط ابتدا فراوانی مؤلفه ها در محتوای کتاب های حوزه مطالعات اجتماعی دوره دوم متوسطه مورد بررسی استخراج و در جدول مربوطه درج گردید؛ سپس داده های پژوهش در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون (بهنجار کردن داده های جدول فراوانی، محاسبه بار اطلاعاتی مقوله ها و به دست آوردن ضریب اهمیت آن ها) تجزیه، تحلیل و توصیف شدند که در ادامه به توضیح مراحل سه گانه آن پرداخته می شود:

مرحله اول: ماتریس فراوانی های جدول فراوانی باید بهنجار شوند که برای این کار از این رابطه استفاده می شود:

$$P_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{i=1}^m F_{ij}} \quad (i=1,2,3,\dots,m, j=1,2,\dots,n)$$

هنجار شده ماتریس فراوانی P = فراوانی مقوله F = شماره پاسخگو i = شماره مقوله j = تعداد پاسخگو m

مرحله دوم: بار اطلاعاتی هر مقوله را محاسبه کرده و در ستون های مربوطه قرار می دهیم و برای این منظور از رابطه زیر استفاده می شود:

$$E_j = -K \sum_{i=1}^m [P_{ij} L_n P_{ij}] \quad (j=1,2,n) \quad K = \frac{1}{L_n m}$$

هنجار شده ماتریس $P = (1,2,\dots,n)$ J لگاریتم نبری $L_n =$ شماره پاسخگو i = شماره مقوله j = تعداد پاسخگو m

مرحله سوم: با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله‌ها $(= 2, i, n_1, \dots, r)$ ضریب اهمیت هر یک از مقوله‌ها محاسبه شده و هر مقوله‌ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد از درجه اهمیت (W_j) بیشتری برخوردار است. که برای محاسبه ضریب اهمیت از رابطه زیر استفاده شده:

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

درجه اهمیت W_j بار اطلاعاتی هر مقوله E_j تعداد مقوله‌ها n شماره مقوله j

لازم به ذکر است در محاسبه E_j مقادیر P_{ij} که برابر صفر باشد به دلیل بروز خطا و جواب بی‌نهایت در محاسبات ریاضی با عدد بسیار کوچک $1/0.00001$ جایگزین شده است اما j شاخصی است که ضریب اهمیت هر مقوله را در یک پیام با توجه به شکل پاسخگوها مشخص می‌کند از طرفی با توجه به بردار w ، مقوله‌های حاصل از پیام را نیز رتبه‌بندی می‌کنیم (آذر، ۱۳۸۰: ۱۰-۹).

یافته‌های پژوهش

در این قسمت، نتایج بررسی سؤال‌های پژوهش به تفکیک در دو قسمت تشریح شده است:
سؤال اول: بعد اجتماعی اهداف مصوب شامل چه مقوله‌هایی است و به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی حوزه مطالعات اجتماعی دوره دوم متوسطه نسبت آن‌ها توجه شده است؟
بر اساس بررسی اهداف مصوب شورای عالی آموزش و پرورش در سال ۱۳۷۹ تعداد ۹ مقوله برای بعد اجتماعی استخراج گردید که در جدول ۱ نمایان است. برای ادامه فرایند پژوهش از این اهداف به عنوان مبنایی برای تحلیل کتاب‌های درسی استفاده شده است؛ چرا که کتب مذکور بر اساس همین اهداف مصوب طراحی و تدوین شده‌اند.

جدول ۱. مقوله‌های بعد اجتماعی اهداف مصوب دوره متوسطه ایران

ردیف	مقوله‌های بعد اجتماعی اهداف مصوب
۱	برای تقویت ارتباطات عاطفی و اجتماعی اعضای خانواده، همسایگان و دوستان تلاش می‌کند.
۲	اهمیت تشکیل خانواده را می‌داند و با ویژگی‌های خانواده متعادل آشنا است.
۳	برای حفظ و توسعه یکپارچگی در اجتماع، تلاش می‌کند.
۴	نسبت به دیگران خیرخواه است و آنان را از انجام کارهای نادرست نهی می‌کند.
۵	مصالح جامعه را بر مصالح فردی ترجیح داده و قانون را برتر از تمایلات فردی و گروهی می‌داند و آن را رعایت می‌کند.
۶	به رعایت حقوق دیگران پایبند است.
۷	در فعالیت‌های اجتماعی آگاهانه و با علاقه‌مندی شرکت می‌کند.
۸	مسئولیت‌های افراد را در اجتماع درک می‌کند و نسبت به آن‌ها از خود رفتار مناسب نشان می‌دهد.
۹	در ارتباط با نظرات و عقاید دیگران با سعه صدر برخورد می‌کند.

نتایج تحلیل کتاب‌های مورد بررسی (جدول ۲) نشان داد؛ در مجموع ۴۳۱ مرتبه به بعد اجتماعی اهداف مصوب توجه شده که میزان آن در هر یک از کتاب‌ها متفاوت بوده و به شرح ذیل است:

در کتاب مطالعات اجتماعی پایه اول، ۱۲۳ مرتبه به مقوله‌های بعد اجتماعی اهداف مصوب توجه شده است. از بین مقوله‌های تحلیل شده این کتاب بیش‌ترین توجه به مقوله دانستن اهمیت تشکیل خانواده و آشنایی با ویژگی‌های خانواده متعادل با ۳۶ فراوانی بوده و به مقوله تلاش برای حفظ و توسعه یکپارچگی در اجتماع با ۳ فراوانی کمتر توجه شده است. در مجموع در کتاب جامعه شناسی (۱)، ۶۶ مرتبه به مقوله‌های بعد اجتماعی اهداف مصوب توجه شده است. از بین مقوله‌های تحلیل شده این کتاب بیش‌ترین توجه به مقوله پایبندی به رعایت حقوق دیگران با ۱۷ فراوانی بوده و به مقوله‌های تلاش برای حفظ و توسعه یکپارچگی در اجتماع و داشتن سعه صدر در ارتباط با نظرات و عقاید دیگران با ۳ فراوانی کمتر توجه شده است.

در مجموع در کتاب جامعه شناسی (۲)، ۱۴۱ مرتبه به مقوله‌های بعد اجتماعی اهداف مصوب توجه شده است. از بین مقوله‌های تحلیل شده این کتاب بیش‌ترین توجه به مقوله

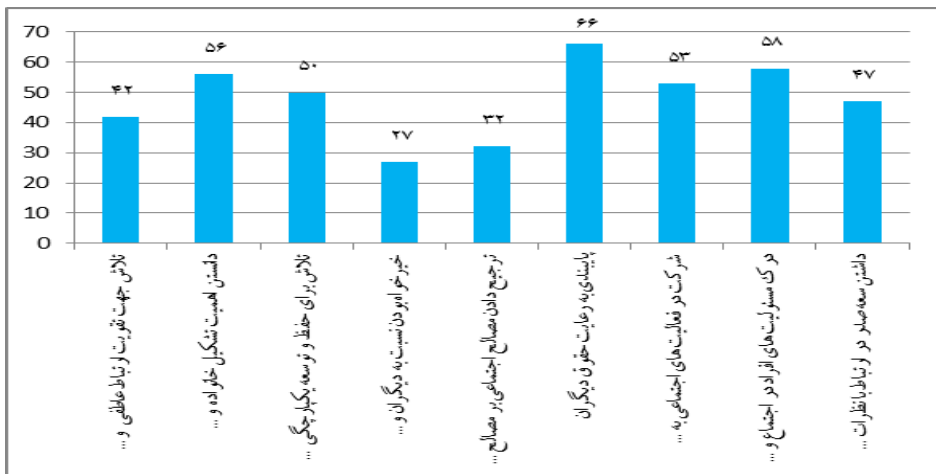
درک مسئولیت‌های افراد در اجتماع و نشان دادن رفتار مناسب نسبت به آن‌ها با ۳۱ مرتبه بوده و به مقوله تلاش جهت تقویت ارتباطات عاطفی و اجتماعی اعضای خانواده، همسایگان و دوستان با ۴ فراوانی کمتر توجه شده است.

در کتاب تعلیمات اجتماعی پایه چهارم دوره دوم متوسطه ۱۰۱ مرتبه به مقوله‌های بعد اجتماعی اهداف مصوب توجه شده است. از بین مقوله‌های تحلیل شده این کتاب بیش‌ترین توجه به مقوله تلاش برای حفظ و توسعه یکپارچگی در اجتماع با ۲۶ مرتبه بوده و به مقوله تلاش جهت تقویت ارتباطات عاطفی و اجتماعی اعضای خانواده، همسایگان و دوستان با ۳ فراوانی توجه بسیار کمی شده است.

همچنین نتایج بررسی تک تک مقوله‌های بعد اجتماعی اهداف مصوب در کل کتاب‌ها (نمودار ۳) نشانگر آن بود که مقوله پایبندی به رعایت حقوق دیگران با ۶۶ فراوانی دارای بیش‌ترین توجه و مقوله خیرخواه بودن نسبت به دیگران و نهی آنان از انجام کارهای نادرست با ۲۷ فراوانی کم‌ترین توجه را به خود داشته‌اند.

جدول ۲. نتایج میزان توجه کتاب‌های درسی حوزه مطالعات اجتماعی به مقوله‌های بعد اجتماعی اهداف مصوب

مجموع	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	کدمقوله‌ها کتاب‌ها
۱۲۳	۱۱	۱۷	۹	۸	۶	۴	۳	۳۶	۲۹	مطالعات اجتماعی
۶۶	۳	۶	۵	۱۷	۱۰	۳	۹	۷	۶	جامعه‌شناسی (۱)
۱۴۱	۲۵	۳۱	۱۶	۲۴	۷	۱۴	۱۲	۸	۴	جامعه‌شناسی (۲)
۱۰۱	۸	۴	۲۳	۱۷	۹	۶	۲۶	۵	۳	تعلیمات اجتماعی
۴۳۱	۴۷	۵۸	۵۳	۶۶	۳۲	۲۷	۵۰	۵۶	۴۲	جمع

نمودار ۱. میزان کل فراوانی توجه به مقوله‌های بعد اجتماعی اهداف مصوب در کتاب‌های چهارگانه

در جدول ۳ داده‌های بهنجار شده توجه به مقوله‌های بعد اجتماعی اهداف مصوب در محتوای کتاب‌های درسی حوزه مطالعات اجتماعی دوره دوم متوسطه آمده است.

جدول ۳. داده‌های بهنجار شده توجه به مقوله‌های بعد اجتماعی اهداف مصوب

کد مقوله‌ها / کتاب‌ها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹
مطالعات اجتماعی	۰/۶۹۰	۰/۶۴۳	۰/۰۶۰	۰/۱۴۸	۰/۱۸۸	۰/۱۲۱	۰/۱۷۰	۰/۲۹۳	۰/۲۳۴
جامعه‌شناسی (۱)	۰/۱۴۳	۰/۱۲۵	۰/۱۸۰	۰/۱۱۱	۰/۳۱۳	۰/۲۵۸	۰/۰۹۴	۰/۱۰۳	۰/۰۶۴
جامعه‌شناسی (۲)	۰/۰۹۵	۰/۱۴۳	۰/۲۴۰	۰/۵۱۹	۰/۲۱۹	۰/۳۶۴	۰/۳۰۲	۰/۵۳۴	۰/۵۳۲
تعلیمات اجتماعی	۰/۰۷۱	۰/۰۸۹	۰/۵۲۰	۰/۲۲۲	۰/۲۸۱	۰/۲۵۸	۰/۴۳۴	۰/۰۶۹	۰/۱۷۰

پس از نرمال سازی داده‌ها با استفاده از فرمول مرحله دوم روش شانون مقدار بار اطلاعاتی (EJ) هریک از مقوله‌ها به دست می‌آید، که در جدول ۴ آورده شده است. در مرحله پایانی ضریب اهمیت مقوله‌های بعد اجتماعی اهداف مصوب با استفاده از فرمول سوم روش آنتروپی شانون محاسبه گردیده که آن هم در جدول ۴ آمده و هر مقوله‌ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد از درجه اهمیت (WJ) بیشتری برخوردار است. نتایج جدول ۴ نشان

می‌دهد که از بین مقوله‌ها بیش‌ترین ضریب اهمیت مربوط به مقوله ترجیح دادن مصالح جامعه بر مصالح فردی و برتر دانستن قانون از تمایلات فردی و گروهی (۰/۱۳۰) و کم‌ترین ضریب اهمیت مربوط به مقوله تقویت ارتباطات عاطفی و اجتماعی اعضای خانواده، همسایگان و دوستان (۰/۹۰) بوده است.

جدول ۴. مقدار بار اطلاعاتی مقوله‌های بعد اجتماعی اهداف مصوب

کد مقوله‌ها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹
بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۶۸۳	۰/۷۴۹	۰/۸۳۷	۰/۸۶۷	۰/۹۸۶	۰/۹۵۴	۰/۹۰۰	۰/۸۰۳	۰/۸۳۱
ضریب اهمیت (WJ)	۰/۰۹۰	۰/۰۹۸	۰/۱۱۰	۰/۱۱۴	۰/۱۳۰	۰/۱۲۵	۰/۱۱۸	۰/۱۰۶	۰/۱۰۹

سؤال دوم: بعد سیاسی اهداف مصوب شامل چه مقوله‌هایی است و به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی حوزه مطالعات اجتماعی دوره دوم متوسطه نسبت آن‌ها توجه شده است؟
 بر اساس بررسی اهداف مصوب شورای عالی آموزش و پرورش در سال ۱۳۷۹ تعداد ۱۳ مقوله برای بعد سیاسی استخراج گردید که در جدول ۵ نمایان است. برای ادامه فرایند پژوهش از این اهداف به عنوان مبنایی برای تحلیل کتاب‌های درسی استفاده شده است؛ چرا که کتب مذکور بر اساس همین اهداف مصوب طراحی و تدوین شده‌اند.

جدول ۵. مقوله‌های بعد سیاسی اهداف مصوب دوره متوسطه ایران

ردیف	مقوله‌های بعد سیاسی اهداف مصوب
۱	مبانی حاکمیت در نظام جمهوری اسلامی ایران را می‌داند و به آن اعتقاد دارد.
۲	نظام‌های حکومتی جهان را می‌شناسد و آن را نقد می‌کند.
۳	آثار مثبت حکومت دینی و ولایت فقیه را در سعادت دنیا و آخرت می‌فهمد.
۴	با جغرافیای سیاسی ایران و کشورهای اسلامی و تفاوت‌های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی آن‌ها آشنا است.
۵	برای حفظ استقلال، آزادی و عدم وابستگی از خود گذشته و ثابت قدم است.
۶	با قانون اساسی و اصول آن آشنا است.
۷	روحیه سلحشوری دارد و برای حفظ کیان اسلام و ایران از خودگذشتگی نشان می‌دهد.
۸	با شیوه‌های استعمار نوین آشنا است و راه‌های مقابله با آن را می‌داند.

ردیف	مقوله‌های بعد سیاسی اهداف مصوب
۹	شیوه‌های تبلیغی دشمنان را می‌شناسد و در مقابل آن عکس‌العمل مناسب نشان می‌دهد.
۱۰	حفظ وحدت و یکپارچگی جامعه را لازمه امنیت ملی می‌داند و برای تحقق آن تلاش می‌کند.
۱۱	برای ایجاد زمینه‌های وحدت مسلمین و رهایی مستضعفین احساس مسئولیت می‌کند.
۱۲	به انجام فعالیت‌های سیاسی به عنوان تکلیف دینی و ملی پایبند است و مسائل سیاسی را تحلیل می‌کند.
۱۳	با معنای انتظار آشنا است و وظایف مسلمین را در زمان غیبت از لحاظ مبارزات سیاسی می‌داند.

نتایج تحلیل کتاب‌های مورد بررسی (جدول ۶) نشان داد؛ در مجموع ۷۳۸ مرتبه به بعد سیاسی اهداف مصوب توجه شده که میزان آن در هر یک از کتاب‌ها متفاوت بوده و به شرح ذیل است:

در کتاب مطالعات اجتماعی پایه اول، ۸۴ مرتبه به مقوله‌های بعد سیاسی اهداف مصوب توجه شده است. از بین مقوله‌های تحلیل شده بیش‌ترین توجه به مقوله پایبند بودن به انجام فعالیت‌های سیاسی به عنوان تکلیف دینی و ملی و تحلیل مسائل سیاسی با ۲۳ فراوانی بوده و به مقوله آشنایی با شیوه‌های نوین استعمار و شناخت راه‌های مقابله با آن توجهی نشده است. در کتاب جامعه شناسی (۱) که در پایه دوم دوره متوسطه تدریس می‌شود، ۱۰۳ مرتبه به مقوله‌های بعد سیاسی اهداف مصوب توجه شده است. از بین مقوله‌های تحلیل شده این کتاب بیش‌ترین توجه به مقوله دانستن و اعتقاد داشتن به مبانی حاکمیت در نظام جمهوری اسلامی ایران با ۱۷ فراوانی بوده و به مقوله آشنایی با قانون اساسی و اصول آن با ۲ فراوانی کمتر توجه شده است.

در کتاب جامعه شناسی (۲) که در پایه سوم دوره دوم متوسطه تدریس می‌شود، ۱۷۶ مرتبه به مقوله‌های بعد سیاسی اهداف مصوب توجه شده است. از بین مقوله‌های تحلیل شده این کتاب بیش‌ترین توجه به مقوله فهمیدن آثار مثبت حکومت دینی و ولایت فقیه در راستای نیل به سعادت دنیا و آخرت با ۲۲ مرتبه بوده و به مقوله آشنایی با معنای انتظار آشنا و دانستن وظایف مسلمین در زمان غیبت از لحاظ مبارزات سیاسی با ۵ فراوانی کمتر توجه شده است. در کتاب تعلیمات اجتماعی پایه چهارم دوره دوم متوسطه ۳۷۵ مرتبه به مقوله‌های بعد سیاسی اهداف مصوب توجه شده است. از بین مقوله‌های تحلیل شده این کتاب بیش‌ترین

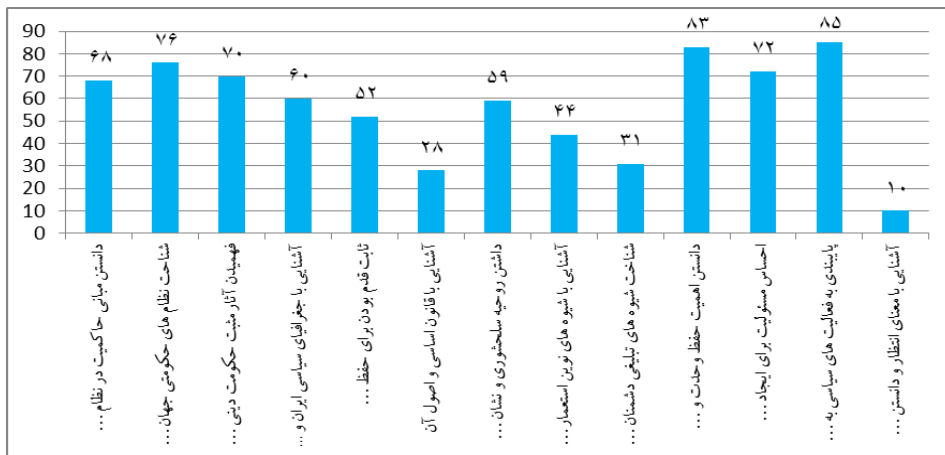

توجه به مقوله احساس مسئولیت نمودن جهت ایجاد زمینه‌های وحدت مسلمین و رهایی مستضعفین با ۴۴ مرتبه بوده و به مقوله آشنایی با معنای انتظار آشنا و دانستن وظایف مسلمین در زمان غیبت از لحاظ مبارزات سیاسی با ۱ فراوانی توجه بسیار کمی شده است.

همچنین نتایج بررسی تک تک مقوله‌های بعد سیاسی اهداف مصوب در مجموع کتاب‌ها بر اساس نمودار ۲ نشانگر آن بود که مقوله پایبند بودن به انجام فعالیت‌های سیاسی به عنوان تکلیف دینی و ملی و تحلیل مسائل سیاسی با ۸۵ فراوانی دارای بیش‌ترین توجه و مقوله آشنایی با معنای انتظار آشنا و دانستن وظایف مسلمین در زمان غیبت از لحاظ مبارزات سیاسی با ۱۰ فراوانی کم‌ترین توجه را به خود داشته‌اند.

جدول ۶. نتایج میزان توجه کتاب‌های درسی حوزه مطالعات اجتماعی به مقوله‌های بعد سیاسی اهداف مصوب

کد مقوله‌ها کتاب‌ها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	مجموع
مطالعات اجتماعی	۹	۱	۶	۲	۵	۷	۴	۰	۱	۱۸	۷	۲۳	۱	۸۴
جامعه‌شناسی (۱)	۱۷	۱۴	۸	۶	۷	۲	۳	۴	۳	۱۳	۱۵	۸	۳	۱۰۳
جامعه‌شناسی (۲)	۱۵	۲۰	۲۲	۱۳	۱۴	۸	۱۷	۱۰	۹	۲۱	۶	۱۶	۵	۱۷۶
تعلیمات اجتماعی	۲۷	۴۱	۳۴	۳۹	۲۶	۱۱	۳۵	۳۰	۱۸	۳۱	۴۴	۳۸	۱	۳۷۵
جمع	۶۸	۷۶	۷۰	۶۰	۵۲	۲۸	۵۹	۴۴	۳۱	۸۳	۷۲	۸۵	۱۰	۷۳۸

نمودار ۲. میزان کل فراوانی توجه به مقوله های بعد سیاسی اهداف مصوب در کتاب های چهارگانه

در جدول ۷ داده های بهنجار شده توجه به مقوله های بعد سیاسی اهداف مصوب در محتوای کتاب های درسی حوزه مطالعات اجتماعی دوره دوم متوسطه آمده است.

جدول ۷. داده های بهنجار شده توجه به مقوله های بعد سیاسی اهداف مصوب

کد مقوله ها	کتاب ها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷
مطالعات اجتماعی		۰/۱۳۲	۰/۰۱۳	۰/۰۸۶	۰/۰۳۳	۰/۰۹۶	۰/۲۵۰	۰/۰۶۸
جامعه شناسی (۱)		۰/۲۵۰	۰/۱۸۴	۰/۱۱۴	۰/۱۰۰	۰/۱۳۵	۰/۰۷۱	۰/۰۵۱
جامعه شناسی (۲)		۰/۲۲۱	۰/۲۶۳	۰/۳۱۴	۰/۲۱۷	۰/۲۶۹	۰/۲۸۶	۰/۲۸۸
تعلیمات اجتماعی		۰/۳۹۷	۰/۵۳۹	۰/۴۸۶	۰/۶۵۰	۰/۵۰۰	۰/۳۹۳	۰/۵۹۳
کد مقوله ها	کتاب ها	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	
مطالعات اجتماعی		۰/۰۰۰	۰/۰۳۲	۰/۲۱۷	۰/۰۹۷	۰/۲۷۱	۰/۱۰۰	
جامعه شناسی (۱)		۰/۰۹۱	۰/۰۹۷	۰/۱۵۷	۰/۲۰۸	۰/۰۹۴	۰/۳۰۰	
جامعه شناسی (۲)		۰/۲۲۷	۰/۲۹۰	۰/۲۵۳	۰/۰۸۳	۰/۱۸۸	۰/۵۰۰	
تعلیمات اجتماعی		۰/۶۸۲	۰/۵۸۱	۰/۳۷۳	۰/۶۱۱	۰/۴۴۷	۰/۱۰۰	

همانند سؤال اول پس از نرمال سازی داده‌ها با استفاده از فرمول مرحله دوم روش شانون مقدار بار اطلاعاتی (EJ) و ضریب اهمیت (WJ) هریک از مقوله‌ها به دست آمد، که در جدول ۸ آورده شده است. نتایج نشان می‌دهد که از بین مقوله‌ها بیش‌ترین ضریب اهمیت مربوط به مقوله احساس مسئولیت نمودن جهت ایجاد زمینه‌های وحدت مسلمین و رهایی مستضعفین (۰/۰۹۲) و کم‌ترین ضریب اهمیت مربوط به مقوله آشنایی با شیوه‌های استعمار نوین و دانستن راه‌های مقابله با آن (۰/۰۵۶) بوده است.

جدول ۸. مقدار بار اطلاعاتی مقوله‌های بعد سیاسی اهداف مصوب

کد مقوله‌ها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷
بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۹۴۸	۰/۷۵۹	۰/۸۴۶	۰/۶۸۹	۰/۸۶۲	۰/۹۰۹	۰/۷۲۳
ضریب اهمیت (WJ)	۰/۰۹۰	۰/۰۷۲	۰/۰۸۰	۰/۰۶۵	۰/۰۸۲	۰/۰۸۶	۰/۰۶۹
کد مقوله‌ها	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	
بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۵۸۹	۰/۷۳۰	۰/۹۶۵	۰/۷۶۶	۰/۹۰۲	۰/۸۴۳	
ضریب اهمیت (WJ)	۰/۰۵۶	۰/۰۶۹	۰/۰۹۲	۰/۰۷۳	۰/۰۸۶	۰/۰۸۰	

بحث و نتیجه‌گیری

تربیت اجتماعی و سیاسی یکی از مهم‌ترین رسالت‌های نظام‌های تعلیم و تربیت در بسیاری از کشورهای دنیا از جمله جمهوری اسلامی ایران است. تربیت اجتماعی و سیاسی دانش‌آموزان را برای برقراری نظم در جامعه، افزایش میزان مشارکت سیاسی و مدنی، رعایت حقوق سایر شهروندان و ارتقای فضیلت جامعه آماده می‌سازد. پژوهش حاضر با هدف بررسی و تحلیل میزان توجه به ابعاد اجتماعی و سیاسی اهداف مصوب در کتاب‌های درسی حوزه مطالعات اجتماعی دوره دوم متوسطه ایران انجام شده و طی آن مقوله‌های مرتبط در محتوای کتاب‌ها بررسی شدند. نتایج حاصل از بررسی نشان داد:

در مجموع ۴۳۱ مرتبه به مقوله‌های بعد اجتماعی اهداف مصوب توجه شده که در این میان سهم کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه اول، جامعه‌شناسی پایه دوم، جامعه‌شناسی پایه سوم و تعلیمات اجتماعی پایه چهارم به ترتیب ۱۲۳، ۶۶، ۱۴۱ و ۱۰۱ فراوانی می‌باشد. این یافته، یعنی توجه ضعیف به مقوله‌های اجتماعی با نتایج پژوهش‌های آتشک (۱۳۹۱) و یزدانی

و حسنی (۱۳۹۰) همسو می‌باشد. آشک در پژوهش خود علت عدم توجه را به نبود تداوم در سازماندهی محتوای کتاب‌ها ارتباط می‌دهد. یزدانی و حسینی نیز علت مغفول واقع شدن بسیاری از اهداف را عدم توجه برنامه‌ریزان و مؤلفان تلقی می‌کنند. از میان مقوله‌های نه‌گانه این بعد بیش‌ترین توجه را مقوله ترجیح دادن مصالح جامعه بر مصالح فردی و برتر دانستن قانون از تمایلات فردی و گروهی با بار اطلاعاتی ۰/۹۶۵ و ضریب اهمیت ۰/۱۳۰ به خود اختصاص داده بود این درحالی است که مقوله تقویت ارتباطات عاطفی و اجتماعی اعضای خانواده، همسایگان و دوستان با بار اطلاعاتی ۰/۶۸۳ و ضریب اهمیت ۰/۰۹۰ دارای کم‌ترین میزان توجه بود. آثار ترجیح دادن مصالح جامعه بر مصالح فردی در زلزله کرمانشاه (آبان ماه ۱۳۹۶) و نیز سیل اخیر (فروردین ماه ۱۳۹۸) شمال و غرب و جنوب غربی کشور هویدا است. وقوع زلزله و سیل زمینه‌ای می‌شود برای فداکاری نهادها، نیروهای نظامی، دانشجویی، دانش‌آموزی، روحانیت و قشرهای مختلف که بدون هیچ چشم داشتی و صرفاً برای رضای خدا و عمل به ندا و فرمان اجتماعی رهبر خود مشغول خدمت رسانی به آسیب دیده‌گان می‌شوند. یک عده کثیری هم در شهرهای دور و نزدیک خود را مشغول جمع‌آوری و ارسال کمک‌های مردمی می‌کنند، عده‌ای موبک‌های اربعین را مجدداً راه اندازی می‌کنند تا غذای گرم در سفره‌های آسیب دیده‌گان بگذارند. این نشانه‌ها و مصادیق همه حاکی از تعلقات آدمیان به اصل انسانیت است که در اثر تربیت اجتماعی مطلوب هر روز زنده‌تر از گذشته می‌شود. کمک همه جانبه ایرانیان به هم وطنان آسیب دیده خود، در حقیقت بازگشت به خویشتن بود؛ زیرا فرد نیکوکار با احسان و نیکوکاری، شخصیت خود را کامل می‌گرداند و در تحقق تکامل وجودی خویش می‌کوشد. انجام اعمال پسندیده و نیک، انسان را از خسران رهایی می‌بخشد و مصداق انسان پیروز و سعادت‌مند می‌کند، به این معنا است که انسان در یک فرآیند اجتماعی خود را از نقص به کمال می‌رساند. از سوی دیگر پیامد بی‌توجهی به تقویت ارتباطات عاطفی و اجتماعی آن هم در سه ضلع خانواده، همسایگان و دوستان اختلافات درون خانوادگی، انزوای محلی و طرد از سوی همسالان و دوستان خواهد بود. اختلاف با والدین به این دلیل است که دانش‌آموز نمی‌تواند آزادانه احساسات، اضطراب‌ها و نگرانی‌های خود را بدون احساس ترس یا طرد شدن با والدین خود در میان بگذارد، لذا نوعی نامنی روانی در وی پدید

آمده و این دلیلی بر بروز ناهنجاری‌های رفتاری و عاطفی که منشأ ایجاد اختلاف است می‌شود. انزوای محلی و دور ماندن از اتفاقات اجتماعی دلیلی چون ناتوانی در ارتباط‌گیری، مسئولیت‌پذیری و ابراز همدلی و مهربانی اجتماعی دارد. نشناختن سلیق و علایق ارزشی گروه دوستان هم منجر به ایجاد تعارض بین فردی شده و کنار گذاشته شدن، نادیده گرفته شدن، بی‌اهمیت شدن، فراموش شدن و تنهایی را در پی دارد.

در مجموع ۷۳۸ مرتبه به مقوله‌های بعد سیاسی اهداف مصوب توجه شده که در این میان سهم کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه اول، جامعه شناسی پایه دوم، جامعه شناسی پایه سوم و تعلیمات اجتماعی پایه چهارم به ترتیب ۸۴، ۱۰۳، ۱۷۶ و ۳۷۵ فراوانی می‌باشد. مری (۲۰۱۲) و هاشم‌زاده (۱۳۸۷) نیز در پژوهش‌های خود میزان توجه به مباحث سیاسی در اهداف و محتوای برنامه درسی را در حد بالای متوسط گزارش کرده بودند. از میان مقوله‌های سیزده‌گانه این بعد بیش‌ترین توجه را مقوله احساس مسئولیت نمودن جهت ایجاد زمینه‌های وحدت مسلمین و رهایی مستضعفین با بار اطلاعاتی ۰/۹۶۵ و ضریب اهمیت ۰/۹۲ به خود اختصاص داده بود این درحالی است که مقوله آشنایی با شیوه‌های استعمار نوین و دانستن راه‌های مقابله با آن با بار اطلاعاتی ۰/۵۸۹ و ضریب اهمیت ۰/۰۵۶ دارای کم‌ترین میزان توجه بود. وحدت مسلمین و رهایی مستضعفین از جمله آرمان‌های انقلاب اسلامی است که به دلیل استراتژیکی بودن آن همواره در اولویت کتاب‌های درسی بوده است به طوری که شمشیری و شاه‌سنی (۱۳۹۲) و میرشاه جعفری و کریمی (۱۳۸۷) هم بر این نکته اذعان داشته‌اند. فلسفه پرداختن به وحدت مسلمین در کتاب‌های درسی، پیشگیری از تسلط اجانب ستمکار بر میهن اسلامی و سیاست تفرقه‌اندازی آنان می‌باشد. در اصل در سایه وحدت و برادری اسلامی است که عزت و عظمت جامعه اسلامی می‌تواند جلوه کند و مشکلات فراروی مسلمانان رفع گردد. منظور از رهایی مستضعفین هم خروج کشور از سیطره استعماری نرم و سخت است که استقلال و مالکیت سیاسی را در پی دارد و به مردمان کشور هویتی ملی می‌دهد هویتی که باور به توانمندی انسان ایرانی در اداره امور کشور را احیا می‌کند. کم توجهی به شیوه‌های استعمار نوین و دانستن راه‌های مقابله با آن هم می‌تواند منجر به تغییر تدریجی در جهان بینی، فرهنگ، باورها و بینش‌های سیاسی دانش‌آموزان شود چرا که محور

اساسی و مهم این استعمار سست کردن و بی تفاوت ساختن مردم نسبت به سرمایه‌های دینی، اجتماعی و فرهنگی شناخته شده است.

در ادامه به برخی از پیشنهادهاى کاربردی جهت کاهش فاصله وضعیت موجود با وضعیت مطلوب اشاره می‌شود:

- محتوای کتاب‌های حوزه مطالعات اجتماعی کاملاً طبق بودجه‌بندی هدف - محتوا باشد تا بیش‌ترین انطباق را با اهداف مصوب به ویژه در هدف‌هایی چون تقویت ارتباطات عاطفی و اجتماعی با اعضای خانواده، دوستان، همسایگان و آشنایی با شیوه‌های استعمار نوین و راه‌های مقابله با آن داشته باشد. پیشنهاد می‌شود اهداف مذکور هم به طور مستقیم در سرفصل دروس گنجانده شود و هم به طور غیرمستقیم ضمن درس‌ها با ذکر مثال‌ها و مصادیق گوناگون طرح گردد.
- پرهیز از جزم‌گرایی محتوا و تزریق عناصری مانند اندیشه‌مندی، تفکر و پرسش‌گری به کتاب‌های درسی که مبنای تربیت اجتماعی و سیاسی مورد نظر اسلام هم هست می‌تواند در جامعه‌پذیری حقیقی دانش‌آموزان و آماده شدن برای دوره جوانی و بزرگسالی و نیز کاهش چشم‌گیر معضلات اجتماعی تأثیرگذار باشد.
- خلق موقعیت‌هایی برای ایفای نقش‌های اجتماعی و جامعه‌پذیری دانش‌آموزان در تمرین‌ها و فعالیت‌های کتب مطالعات اجتماعی می‌تواند ضعف موجود را بر طرف نماید. البته استفاده از تجارب کشورهای که تقارب فرهنگی و اجتماعی بیش‌تری با کشور ما دارند نیز می‌تواند مثمرتر باشد.
- ذکر مطالبی افشاگرانه نسبت به دسیسه‌های نوین استعمارگران و تبیین آثار همه جانبه آن بر انگیزه اجتماعی و زیست سیاسی دانش‌آموزان می‌تواند اقدامی بصیرت‌گرایانه و مطابق با هوشیاری سیاسی کتب مطالعات اجتماعی باشد.
- در نظر گرفتن فعالیت‌های فوق برنامه در بخش‌هایی از کتب می‌تواند ابزاری کارآمد در قدرت‌دهی نرم به دانش‌آموزان قلمداد گردد و فهم سیاسی آنان را در تصمیمات خرد و کلان کشور عمیق‌تر نماید.

منابع

- ابطحی، مصطفی؛ محمدی‌مهر، غلامرضا (۱۳۹۶). توسعه سیاسی در کتاب‌های علوم اجتماعی: تحلیل محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی در دوره متوسطه. فصلنامه تعلیم و تربیت، شماره ۱۳۱. ۷۷-۹۴.
- آتشک، محمد؛ توفان، مهوش و احمدی، امینه (۱۳۹۱). تحلیل کمی محتوای کتاب‌های فارسی از منظر اهداف اخلاقی مصوب دوره ابتدایی. فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، شماره ۲۸. ۷۱-۸۰.
- احمدی، سه رکاو (۱۳۸۹). بررسی رویکردهای تربیت سیاسی در دوره ابتدایی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه کردستان.
- آذر، عادل (۱۳۸۰). بسط و توسعه روش آنتروپی شانون برای پردازش داده‌ها در تحلیل محتوا. فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهرا (س)، شماره ۳۷ و ۳۸. ۱۸-۱.
- اسکات، ویلیام (۱۳۹۱). تئوری حسابداری مالی. ترجمه: علی پارسائیان، تهران: ترمه.
- الیاس، جان، ال (۱۳۸۵). فلسفه تعلیم و تربیت قدیم و معاصر. ترجمه عبدالرضا ضرابی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- بیابانگرد، اسماعیل (۱۳۹۲). روش‌های تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی. تهران: دوران.
- پارسا، عبدالله (۱۳۸۷). سنجش میزان مطلوبیت تحقق اهداف آموزش متوسطه در استان خوزستان. فصلنامه مطالعات برنامه درسی. شماره ۱۱. ۴۳-۲۷.
- جعفری‌هرندی، رضا؛ میرشاه جعفری، ابراهیم (۱۳۸۹). تبیین فرمول‌های خوانایی به عنوان روشی اساسی در تحلیل محتوای کتاب‌های درسی. فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی. شماره ۶۳. ۱۱۶-۹۷.
- حاجی ده آبادی، محمدعلی (۱۳۷۷). درآمدی بر نظام تربیتی اسلام. قم: دفتر تحقیقات و تدوین متون درسی مرکز جهانی علوم اسلامی.
- خوش‌قدم‌خو، صدرالله؛ موسوی، صاحب؛ شهابی، روح‌الله و سبحانی نژاد مهدی (۱۳۹۱). تبیین پیامدهای جهانی شدن اقتصادی بر اهداف علمی و آموزشی مقطع متوسطه آموزش و پرورش ایران. فصلنامه اندیشه‌های نوین تربیتی، شماره ۳۰. ۱۹۸-۱۵۵.

دباغ کرمانی، مهرداد (۱۳۹۰). تعیین میزان تحقق اهداف دوره متوسطه ایران از دیدگاه دبیران و دانش آموزان سوم متوسطه و پیش دانشگاهی شهرستان رشت. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم انسانی دانشگاه کاشان.

رهنما، اکبر؛ سبحانی نژاد، مهدی و علیین، حمید (۱۳۸۷). بررسی تحلیلی مبانی، اصول و روش های تربیت سیاسی از منظر امام علی (ع) در نهج البلاغه. دوماهنامه دانشور رفتار. شماره ۳۰. ۲۸ - ۱.

سبحانی نژاد، مهدی؛ رضایی فریمانی، منیره (۱۳۹۰). ماهیت تربیت اجتماعی از دیدگاه امام علی (ع). فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی. شماره ۱۳. ۳۳ - ۹.

شرکایی، جواد؛ ریاحی نژاد، حسین و رزاقی، هادی (۱۳۹۰). مجموعه مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش. تهران: مدرسه.

شریعتمداری، علی (۱۳۹۴). جامعه و تعلیم و تربیت. تهران: امیر کبیر.

شکوهی، غلامحسین (۱۳۹۷). مبانی و اصول آموزش و پرورش. مشهد: به نشر.

شکوهی، غلامحسین (۱۳۸۷). تعلیم و تربیت و مراحل آن. مشهد: به نشر.

شمشیری، بابک؛ شاهسنی، شهرزاد (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کتاب های دین و زندگی دوره دبیرستان براساس میزان برخورداری آنها از مولفه های وحدت اسلامی. دوفصلنامه تربیت اسلامی، شماره ۱۷. ۲۸ - ۷.

صافی، احمد (۱۳۸۸). آموزش و پرورش ابتدایی، راهنمایی تحصیلی و متوسطه. تهران: سمت.

علاقه بند، علی (۱۳۹۵). مبانی نظری و اصول مدیریت آموزشی. تهران: روان.

کریم پور، شهین (۱۳۸۰). بررسی قابلیت اجرایی اهداف آموزش و پرورش دوره متوسطه از دیدگاه جوانان، مشاوران، دبیران، مدیران و اعضای انجمن اولیاء و مربیان و استادان دانشگاه در استان خوزستان. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران اهواز.

گویا، زهرا (۱۳۷۸). سیر تحول و شکل گیری برنامه درسی آموزش متوسطه در ایران. فصلنامه تعلیم و تربیت، شماره ۵۷. ۹۶ - ۵۹.

مسعودیان، پریسا؛ بهشتی، سعید (۱۳۹۱). بررسی اهداف و اصول و روش‌های تربیت سیاسی بر مبنای

نهیج البلاغه. فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی. شماره ۱۷. ۲۵ - ۷.

معین‌فر، علی (۱۳۸۰). بررسی میزان دانش سیاسی دانش‌آموزان در دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی و

تأثیر آن بر میزان مشارکت آنان در فعالیت‌های سیاسی. ارومیه: شورای تحقیقات آموزش و پرورش.

منصوریان، علی (۱۳۹۵). مطالعه کاربرد مؤلفه‌های فرهنگ در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره

ابتدایی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبائی.

میرشاه جعفری، ابراهیم؛ کریمی، صدیقه (۱۳۸۷). تحقق وحدت و انسجام اسلامی در پرتو برنامه‌های

درسی مدارس. پژوهشنامه انقلاب اسلامی، شماره ۱۵. ۲۰۳ - ۱۶۷.

نقیب‌زاده، میرعبدالحسین (۱۳۹۰). نگاهی به فلسفه آموزش و پرورش. تهران: طهوری.

نوریان، محمد (۱۳۸۹). تحلیل برنامه درسی دوره ابتدایی ایران. تهران: گویش نو.

وفائی، رضا؛ فضل‌الهی قمشی، سیف‌اله و طالعی‌فرد، احمد (۱۳۹۶). بررسی میزان توجه به

ساحت‌های شش‌گانه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی

دوره ابتدایی. فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی. شماره ۳. ۱۵۴ - ۱۳۱.

هاشم‌زاده، معصوم (۱۳۸۷). بررسی میزان تحقق اهداف دوره راهنمایی تحصیلی از دیدگاه افراد مرتبط

در استان قم. قم: شورای تحقیقات آموزش و پرورش.

یزدانی، جواد؛ حسنی، محمد (۱۳۹۰). بررسی میزان انطباق اهداف راهنمای برنامه‌های درسی (دوره

ابتدایی و راهنمایی) با اهداف مصوب شورای عالی آموزش و پرورش. فصلنامه مطالعات برنامه

درسی ایران. شماره ۲۰. ۷۹ - ۵۸.

Ghazi Jarrar, A (2014). *Political Concepts in Jordanian Schools Curricula of the Scientific and Literary Streams (Grades 11th and 12th)*. Journal of Social and Behavioral Sciences, (116): 307-315.

Karaman, Y (2010). *Children's social rights in social studies textbooks in Turkish elementary education*. Journal of Social and Behavioral Sciences, (2): 576-581.

Merey, Z (2012). *Political Rights in Social Studies Textbooks in Turkish Elementary Education*. Journal of Social and Behavioral Sciences, (46): 5656-5660.

Rivelli, S (2010). *Citizenship education at high school: A comparative study between Bolzano and Padova (Italy)*. Journal of Social and Behavioral Sciences, (2):4200-4207.